

موضوع: آسیب های روانی طلاق بر زوجین از دیدگاه اسلام

چکیده

فاطمه تیموری*^۱

رابطه زوجی یک ساختار مهم در زندگی افراد است و طلاق ممکن است منجر به فشارهای روانی بر هر دو زوج شود. اخیراً طلاق به عنوان یکی از پدیده های رو به گسترش و تاثیرگذار در جامعه مطرح شده است که آسیب هایی را در جنبه های مختلف به همراه دارد. از این رو رشته هایی چون روانشناسی خانواده، علوم اجتماعی، بهداشت و سلامت و... به بحث علل طلاق و آسیب های پس از طلاق می پردازند. طلاق آسیب های جدی بر روی فرد (چه زن و چه مرد)، خانواده (به ویژه فرزندان) و همچنین جامعه دارد. در واقع آسیب های کوتاه مدت فردی، میان مدت خانوادگی و بلند مدت روانی را در پی خواهد داشت. هدف از این تحقیق بررسی مفهوم طلاق و مفهوم آسیب شناسی و آسیب های روانی طلاق بر زوجین از دیدگاه اسلام می باشد. این تحقیق به روش توصیفی، تحلیلی و کتابخانه ای نگاشته شده است. از نتایج این تحقیق می توان به ترس از تنها شدن، کاهش اعتماد به نفس، احساس گناه کردن، افسرده شدن، عدم تمایل به ازدواج مجدد، عدم احساس امنیت و... اشاره کرد.

کلیدواژگان: آسیب، روانی، طلاق، زوجین.

^۱ طلبه پایه ۴، سطح ۲، حوزه علمیه فاطمیه (س) نقده.

مقدمه

نهاد خانواده اولین و کوچکترین نهاد اجتماعی است که هر شخص در آن پای می‌گذارد و ثبات و استحکام آن به گونه‌ای موثر در ثبات جامعه و مصون ماندن آن از پیامدهای سوءناشی از این عدم نقش بسیار مهمی دارد. آنچه این ثبات و استحکام را می‌تواند به از بین رفتن تهدید کند، امری است به نام طلاق که تأثیرات نامطلوبی بر پیکره خانواده‌های دیگر و نیز اجتماع دارد که جلوگیری از آن رابا شناخت عوامل طلاق و راهکارهای پیشگیری از آن اجتناب ناپذیر می‌سازد.

طلاق پدیده‌ای اجتماعی است که این روزها به شدت در حال گسترش است. علت اصلی و عوامل طلاق بسیار گسترده‌اند اما زیربنای همه آن‌ها، نداشتن شناخت مناسب زن و شوهر از هم، عدم درک متقابل و ضعف در مهارت‌های زندگی زناشویی است. اما گاهی زوجین به مرحله‌ای می‌رسند که جز طلاق راهی نمی‌ماند. به طور کلی زنان و مردان بعد از طلاق با توجه به تفاوت‌های فردی و شخصیتی اندوه بیشتری را احساس خواهند کرد. به دلیل ابعاد فرهنگی و اجتماعی جامعه این اثرات برای زنان ایرانی شدت بیشتری دارد.

زنان پس از طلاق در معرض فشارهای روحی و روانی قرار می‌گیرند، زنی که با هزار امید و آرزو پا در خانه مردی می‌گذارد هیچ‌گاه تصور پاشیده شدن کانون زندگیش را ندارد ولی زمانی که با این مسئله مواجه می‌شود یأس و ناامیدی است که با اینگونه زنان همراه خواهد شد و در بعضی از موارد آنها را تا مرز افسردگی نیز خواهد کشاند. اضطراب و نگرانی از بازگشت به منزل پدری، نوع برخورد اطرافیان، ترس از سرزنش شدن در مورد عدم توانایی اداره زندگی، و در بعضی مواقع عذاب وجدان و پشیمانی مشکلات روحی دیگری است که زنان مطلقه را با خود درگیر می‌سازد.

مفهوم شناسی آسیب شناسی

آسیب شناسی در لغت به معنای زخم، ضرب، صدمه، عیب و نقص، تعب، رنج و... آمده است و در اصطلاح و به معنای عام، عبارت است از: شناخت دردها، کاستی ها، مصیبت ها و آفت های فکری، جنسی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و.. که روح و روان و محیط زندگی جوان را فرا گرفته است، و نیز راه یافتن به ریشه ها و عوامل متنوع آن¹.

منشأ ایجاد آسیب، نشناختن سه موضوع مهم است: ۱- ویژگی های فرد؛ ۲- مشکلات آنان؛ ۳- نیازهای به حق آنان و بر آورده کردن آن ها. به طور کلی زمینه های آسیب پذیری را در هفت محور می توان خلاصه کرد:

- ۱- علل خانوادگی: نام گذاری نامناسب، بی مهری، اعمال نسنجیده والدین، تربیت بدون ایمان و جدایی والدین، هر یک به نحوی در طغیان جوانان و آسیب پذیری آنان نقش دارند.
- ۲- علل و عوامل فرهنگی: با این که رسانه هایی چون رادیو، تلویزیون، مطبوعات، ماهواره، سینما و... انسان را از طریق چشم و گوش با دنیای بیرون آشنا می کنند، اما به علل مختلف، آن چه نسل جوان امروز ما از این طریق دریافت می کند نتیجه ای معکوس داشته و با آن چه باید باشد بسیار فاصله دارد.
- ۳- عوامل اقتصادی: بیکاری و فقدان شغل مناسب با تحصیل، فقر و بیچارگی ناشی از تضاد طبقاتی که موجب تقسیم جامعه به دو دسته فقیر و ثروت مند شده، از مهم ترین عوامل آسیب پذیری جوانان است.
- ۴- علل اجتماعی: جامعه مدرن و پیشرفت های مهم صنعتی که باعث مشخص شدن عقب افتادگی و سر خوردگی جوانان در کشورهای ضعیف خواهد شد و نیز کمبود مکان ها و وسایل تفریحی سالم و از همه مهم تر، فراوانی مواد مخدر و اعتیاد، از جمله علل اجتماعی آسیب جوانان است².

¹ دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، روزنه، تهران، چاپ ۲، ۱۳۷۷، ص ۶۸۵

² عباس، حسینی، آسیب شناسی، مجله معارف اسلامی، قم، شماره ۶۰، ۱۳۸۷، ص ۲۴-۲۸

مفهوم شناسی طلاق

در لغت برای واژه طلاق معانی متعددی ذکر شده است که از جمله رهایی، آزاد کردن، ترك کردن، وا گذاشتن، مفارقت و جدایی است. واژه طلاق در اصطلاح شرعی عبارت است از از الیه قید نکاح بدون عوض با صیغه طلاق و شبهه آن.^۱

توضیح مطلب به این صورت است که اولاً طلاق جزء ایقاعات است که در کتاب جواهر الکلام بدان تصریح شده است و جزء عقود نیست و تنها ایجاب در آن کفایت می‌کند اما اگر جزء عقود شرعی قرار می‌گرفت بایستی علاوه بر ایجاب، قبول هم در آن وجود داشت که در این صورت دو طرفه می‌بود در حالی که خود طلاق يك طرفه است و از طرف مرد صورت می‌گیرد ثانیاً این که طلاق فسخ نیست بلکه بر اساس صیغه خاصی مثل طلاق صورت می‌گیرد در حالی که اگر فسخ بود دیگر نیازمند صیغه خاص نبود و بدون صیغه هم جاری می‌شد ثالثاً در تعریف بدون عوض درج شده است و دلالت بر این دارد که طلاقی که با عوض همراه باشد داخل در تعریف مطلق نیست. بنابراین طلاق عبارتست از انحلال عقد نکاح دائمی با صیغه خاص و رعایت تشریفات شرعی.^۲

اکثر طلاق‌ها ناشی از درگیری و عدم همفکری زوجین نیست. مطالعات نشان می‌دهد که تنها حدود یک سوم زوج‌های طلاق گرفته، گفته‌اند که آزار، بحث‌های مکرر و دعوای جدی، علت طلاق آنان بوده است. این روزها آستانه تحمل افراد، برای مواجهه با ناراحتی‌ها بسیار پایین‌تر از گذشته شده و به همین دلیل از دواج‌ها به طلاق منجر می‌گردد. اگر اعتقاد داشته باشیم که طلاق کاری دشوار و نادرست است، زندگی مشترک را به خاطر فرزندان تحمل می‌کنیم، اما اگر باور کنیم که طلاق آسان و قابل قبول است، رابطه زناشویی را به خاطر خودخواهی خودمان قطع می‌کنیم.^۳

آسیب‌های روانی طلاق بر زوجین

طلاق آسیب‌های فراوانی را بر زن و مرد تحمیل می‌کند. آسیب‌هایی که می‌تواند تبعات آن تا سال‌ها ادامه یابد. به همین دلیل، قبل از هرگونه تصمیم‌گیری، بهتر است تا حتماً از یک مشاور راهنمایی بگیرید.

۱- ترس از تنها شدن و داشتن احساس گناه

^۱ آذرتاش آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی-فارسی، نشر نی، ۱۳۸۵، چاپ هفتم، ص ۴۰۲
^۲ نجفی، شیخ محمد حسن، جواهر الکلام، تصحیح محمد قوچانی، چاپ بیروت، ۱۹۸۱ م، ج ۳۲، ص ۲
^۳ مرتضی، مطهری، نظام حقوق زن در اسلام، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۸۱، ص ۲۳۳

یکی از مهمترین آثار طلاق بر روی زنان و مردان، خصوصا در ابتدای جدایی، ترس از تنها شدن است. جدا شدن بعد از یک دوره وابستگی عاطفی برای هر دوی آنها ترسناک است. برخی از زنان که از نظر اقتصادی نیز وابسته مردان خود هستند، با این جدایی دچار مشکلات اقتصادی شده و ترس از تنها شدن را بیشتر تجربه می‌کنند.

امام رضا(ع) می‌فرماید: "و عِلَّةُ الطَّلَاقِ ثَلَاثًا لِمَا فِيهِ مِنَ الْمُهْلَةِ فِيمَا بَيْنَ الْوَاحِدَةِ إِلَى الثَّلَاثِ؛ لِرَغْبَةِ تَحْدُثُ أَوْ سُكُونِ غَضَبٍ إِنْ كَانَ، وَ لِيَكُونَ ذَلِكَ تَخْوِيفًا وَ تَأْدِيبًا لِلنِّسَاءِ وَ زَجْرًا لَهُنَّ عَنْ مَعْصِيَةِ أَزْوَاجِهِنَّ فَاسْتَحَقَّتِ الْمَرْأَةُ الْفُرْقَةَ وَ الْمُبَايَنَةَ لِدُخُولِهَا فِيمَا لَا يَنْبَغِي مِنْ مَعْصِيَةِ زَوْجِهَا، وَ عِلَّةٌ تَحْرِيمِ الْمَرْأَةِ بَعْدَ تِسْعِ تَطْلِيقَاتٍ فَلَا تَحِلُّ لَهُ أَبَدًا عُقُوبَةٌ؛ لِنَلَا يُتْلَاعَبَ بِالطَّلَاقِ، وَ لَا تُسْتَضَعَفَ الْمَرْأَةُ، وَ لِيَكُونَ نَاضِرًا فِي أُمُورِهِ مُتَقَيِّظًا مُعْتَبِرًا، وَ لِيَكُونَ يَأْسًا لَهَا مِنَ الْاجْتِمَاعِ بَعْدَ تِسْعِ تَطْلِيقَاتٍ؛ عِلْتُ مَقَرَّرَ شَدْنَ سَهْ بَارَ طَلَاقِ اَيْنِ اِسْتِ كِهْ اَزْ طَلَاقِ اَوَّلْ تَا سَوْمْ فَرْصَتِي اِسْتِ بَرَايْ اَنْ كِهْ مِيلْ وَ رَغْبَتِي بِهْ اَزْ سَرْ گَرْفَتَن زَنْدَگِي زَنَاشَوِييْ پِيَشْ آيْدْ يَا اِگَرْ عَصْبَانِيْتِ وَ خَشْمِيْ دَرْ كَارْ بُوْدِهْ فَرْوَكَشْ كَنْدْ وَ هَمْ بَرَايْ اَنْ كِهْ زَنَانْ تَرْسَانْ وَ مَتَنَبَّهْ شَوَنْدْ وَ اَزْ نَافَرْمَانِيْ شَوْهَرَانْشَانْ بَازْ اِيَسْتَنْدْ؛ زِيْرَا زَنْ اَزْ اَيْنِ رُوْ مَسْتَحَقْ جَدَايِيْ وَ طَلَاقْ شَدِهْ اِسْتِ كِهْ مَرْتَكَبْ عَمَلْ نَاشَايِسْتِ نَافَرْمَانِيْ اَزْ شَوْهَرَشْ شَدِهْ اِسْتِ. عِلْتُ حَرْمَتِ اَبْدِيْ زَنْ بَرْ مَرْدْ بَعْدْ اَزْ نُهْ طَلَاقِ اَيْنِ اِسْتِ كِهْ مَرْدْ، طَلَاقْ رَا بَازِيْجِهْ قَرَارْ نَدِهْدْ وَ بِهْ زَنْ زَوَرْگُوِيْ نَكَنْدْ وَ دَرْ كَارْهَايْ خُودْ بَا چَشْمْ بَازْ عِبْرَتْ اَمُوزْ بَنْگَرْدْ وَ بَدَانْدْ كِهْ بَعْدْ اَزْ نُهْ طَلَاقْ اَزْ زَنْدَگِيْ كَرْدَنْ بَا اَوْ بَرَايْ هَمِيْشِهْ مَحْرُومْ خَوَاهْدْ شَدْ.¹

گاهی اوقات وقتی زنان و مردان تصمیم به جدایی می‌گیرند، دچار تردید می‌شوند. احساس گناه داشتن هم یکی دیگر از همان آثاری است که بر روی زن و یا مرد خواهد گذاشت. احساس گناه برای کسی که در این رابطه نقش پررنگتری را داشته، بیشتر نمایان است. زیرا فرد احساس مسئولیت کرده و خود را مقصر این جدایی می‌داند. بر این اساس توجه داشته باشید که زنان خود را مسئول از بین رابطه و در نهایت جدایی می‌دانند. لازم به ذکر است در یک رابطه هیچگاه یک نفر مسئول از بین رفتن تمام رابطه نیست. زنان بعد از جدایی بهتر است به این مورد توجه خاصی داشته باشند و در نهایت از خدمات روانشناختی مناسبی استفاده کنند که منجر به سلامت روان و احساس بهتری برای آنها شود.²

¹ محمد، ابن بابویه، علل الشرائع، مترجم محمد ذهنی، انتشارات مؤمنین، تهران، ج ۱، ۱۳۸۳، ص ۵۰۷

² امیر، شریفی، پیامدهای طلاق برای زنان، مجله موفقیت و رشد غکری، ۱۴۰۱، ص ۳۱

۵- عدم احساس امنیت

عدم احساس امنیت یکی از اثرات جدایی و طلاق والدین بر فرزندان است. چنین احساسی از راههای گوناگون روی کودکان با گروه های سنی متفاوت تأثیر می گذارد. برای مثال امکان دارد مشکل کودکی نوپا ناشی از اضطراب جدایی باشد. این امکان وجود دارد که کودک به شدت به یکی از والدین وابسته باشد و زمانی که او کودک را ترک کند، ناراحت شود. براساس برخی تحقیقات کودکان دبستانی از طلاق و جدایی والدین بیشترین تأثیر را می پذیرند. کودکان مدرسه ای بیشتر بر این باورند که جدایی پدر و مادر تقصیر آنهاست و علت را در وجود خود یا رفتارهای خویش می بینند. این احساس عدم امنیت در آنها ممکن است خود را به این مشکل نشان دهد که تقاضا کنند موقع خواب چراغ اتاقشان روشن باشد در صورتی که در شبهای قبل چراغ اتاقشان روشن بود. به این ترتیب کودک اطمینان به خود را از دست می دهد، نوعی ترس روانی پیدا می کند و امنیت روانی قلبی از بودن در کنار پدر و مادر و آرامش در زندگی آنها را از دست می دهد. به همین دلیل آنها ممکن است در تمام اوقات به وجود یک بالش یا اسباب بازی در کنار خود احتیاج پیدا کنند.^۱

دکتر باقر ساروخانی در باب ویژگی های طلاق می نویسد: "طلاق پدیده ای چند بعدی است. شاید کمتر پدیده ای به پیچیدگی طلاق وجود داشته باشد آن روز که خانواده ای از هم پاشید به نظر می رسد یک دعوی ساده عامل این انفجار بوده است حال آن که چنین نیست و مجموعه ای از عوامل روانی - اجتماعی، اقتصادی، پدید آمده به هم پیوسته اند و بنیان خانواده را برباد داده اند."^۲

قرآن کریم می فرماید: "وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا؛ اگر بیم آن داشته باشید که میان زن و شوهر شکاف و جدایی افتد، داور از خاندان مرد و داور از خاندان زن را برانگیزانید، اگر داوران نیت اصلاح داشته باشند خداوند میان زوجین توافق ایجاد می کند خداوند دانا و مطلع است."^۳ ۴.

اختلالات روانشناختی بررسی روان پزشکان نشان داده است که طلاق و جدایی والدین از عمده ترین علل بیماری روانی فرزندان طلاق است. وقتی زوجین از هم جدا می شوند اثرات ناشی از جدایی و بی سرپرستی، واهمه ناشی از آینده های مبهم برای فرزندان پدید آورد. به بیان دیگر طلاق والدین

^۱ ذوالفقار، بهاره (۱۹۲۲) رشد آموزش. نشریه رشد آموزش پیش دبستانی، ص ۹۲

^۲ باقر، ساروخانی، طلاق پژوهشی در شناخت و عوامل آن، انتشارات دانشگاه و مؤسسه چاپ، چاپ ۲، ۱۳۷۷، ص ۱۴۸

^۳ سورره مبارکه نساء، آیه ۳۵.

^۴ مرجان، امینی، پیامدهای اجتماعی طلاق، مجله دلگرم، ۱۳۹۹، شماره ۶۴

نمایانگر اختلالات روان پزشکی بیشتر در فرزندان طلاق است. تحقیقات انجام شده در مورد بررسی تأثیرات روانشناختی طلاق بر کودکان مشخص کرد که کودکان طلاق به طور مشخص در چهار سطح اضطراب، افسردگی، اشکالات رفتاری و مهارت های مقابله ای ضعیف تر از کودکان عادی هستند. میانگین اضطراب در فرزندان طلاق به طور معنی داری بیشتر از فرزندان است که والدین آنها از هم جدا نشده اند. همچنین پرخاشگری در فرزندان طلاق بیشتر است. شواهد نشان می دهد که بین کارایی خانواده و سلامت روانی فرزندان رابطه معناداری است و کارایی خانواده می تواند بر افسردگی و اضطراب فرزندان مؤثر باشد.^۱ پژوهشی با عنوان ساختار خانوادگی و افسردگی با استفاده از دو گروه از خانواده های طلاق و عادی نشان داد که کودکانی که والدین آنها از هم جدا شده اند بیشتر از گروه عادی دچار افسردگی شده بودند. والدینی که کارایی و عملکرد ناسالم دارند و در حال جدایی هستند فرزندان دارند که از نظر معلمان نشان نشانه های افسردگی، اضطراب و عدم رفتار مناسب اجتماعی دارند. بین شکل خانواده و روابط درونی اعضای خانواده با بهداشت روانی نوجوانان رابطه معناداری وجود دارد. یکی از مشکلات احتمالی دیگر فرزندان طلاق مربوط به عملکرد تحصیلی است. زندگی تحصیلی یکی از مهمترین ابعاد زندگی اشخاص است که بر ابعاد زندگی تأثیر فراوان کودکان، جوانان و نوجوانانی که والدینشان در کودکی طلاق گرفته اند امور تحصیلی آنها تحت تأثیر قرار می گیرد.^۲

^۱ امیری، نادر، ۱۳۸۶، طلاق و تأثیرات آن، نشریه ی اصلاح و تربیت، شماره ۶۸، ص ۳
^۲ شکر بیگی، عالییه، ۱۳۸۵، بررسی رابطه ی بین طلاق و بزهکاری (فصلنامه تخصصی جامعه شناسی، شماره ۵، ص ۷۶)

نتیجه گیری

طلاق هیچ گاه اتفاق خوب و مبارکی نبوده است. اما در بعضی مواقع می تواند تنها راه حل باشد. بنابراین باید در مورد طلاق آگاهانه تصمیم گیری کرد. تصمیم گیری احساسی و هیجانی می تواند صدمات جبران ناپذیری روانی به همراه داشته باشد. در نهایت با اینکه طلاق ممکن است آسیب های روانی بر زوجین داشته باشد، آسیب هایی روانی مانند ترس از تنها بودن که زوجین می ترسند بعد از طلاق تنها بمانند و بعد از طلاق زوجین دچار افسردگی شدید می شوند و این افسردگی و طلاق باعث کاهش اعتماد به نفسشان می شود و این کاهش اعتماد باعث می شود دیگر تمایلی به ازدواج مجدد نداشته باشند و اینها باعث عدم احساس امنیت در زوجین می شود و باید توجه داشت که هر فرد و هر رابطه متفاوت است و تأثیر این رویداد روانی بر هر فرد بستگی به موقعیت شخصی و فرهنگی او دارد. در صورت نیاز مشاوره روانشناسی و پشتیبانی برای کمک به مدیریت و تسکین آسیب های روانی پس از طلاق مناسب باشد.

منابع

قرآن کریم

- ۱- ابن بابویه، محمد، علل الشرائع، مترجم محمد ذهنی، انتشارات مؤمنین، تهران، ج ۱، ۱۳۸۳
- ۲- امیری، نادر، طلاق و تأثیرات آن، نشریه ی اصالح و تربیت، شماره ۶۸، ۱۳۸۶
- ۳- امینی، مرجان، پیامدهای اجتماعی طلاق، مجله دلگرم، شماره ۶۴، ۱۳۹۹
- ۴- اینانلو، مینا، طلاق، مجله پژوهش اجتماعی- فرهنگی، ۱۳۹۸، شماره ۲۹۴
- ۵- آذرتاش، آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی-فارسی، نشر نی، چاپ هفتم، ۱۳۸۵
- ۶- برازش، علی رضا، تفسیر اهل بیت علیهم السلام، انتشارات امیرکبیر، تهران، ج ۱۶، ۱۳۹۴
- ۷- حسام، علاءالدین، کنز العمال، انتشارات دارالحديث، قم، چاپ ۱، ۱۳۷۴
- ۸- حسینی، عباس، آسیب شناسی، مجله معارف اسلامی، قم، شماره ۶۰، ۱۳۸۷
- ۹- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، روزنه، تهران، چاپ ۲، ۱۳۷۷
- ۱۰- ذوالفقار، بهاره، رشد آموزش. نشریه رشد آموز پیش دبستانی، ۱۹۲۲
- ۱۱- رضوی، سپیده، آسیب شناسی طلاق و شیوه های ارتقای سلامت پس از طلاق، انتشارات خط آخر، تهران، ۱۴۰۰
- ۱۲- ساروخی، باقر، طلاق پژوهشی در شناخت و عوامل آن، انتشارات دانشگاه و مؤسسه چاپ، چاپ ۲، ۱۳۷۷
- ۱۳- شریفی، امیر، پیامدهای طلاق برای زنان، مجله موفقیت و رشد غکری، ۱۴۰۱
- ۱۴- شکر بیگی، عالییه، بررسی رابطه ی بین طلاق و بزهکاری (فصلنامه تخصصی جامعه شناسی، شماره ۵، ۱۳۸۵)
- ۱۵- فتحی آشتیانی، علی، طلاق و آسیب های آن، خبرگزاری جمهوری اسلامی، کدخبر ۸۳۴۶۱۱۵۰، ۱۳۹۸
- ۱۶- فنایی، صدیقه، آثار و پیامدهای طلاق بر روی زنان، سایت و مجله ویکی روان، ۱۴۰۱، شماره ۱۴
- ۱۷- مجتهدی، حسین، افسردگی بعد از طلاق، دانشگاه علوم پزشکی، گروه خبری اخبار علمی آموزشی، شماره ۴۳۲۸۶، ۱۳۹۵

۱۸- مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۸۱

۱۹- نجفی، شیخ محمد حسن، جواهر الکلام، تصحیح محمد قوچانی، چاپ بیروت، ج ۳۲، ۱۹۸۱